

Nähtav ja nähtamatu linnas

Lilian Hansar

Üha teravamalt kritiseeritakse linna, selle sotsiaalsed sisu ja ehituslikku vormi. Ometi tõmbavad linnad inimesi ligi nii oma paljutähendusliku olemuse kui ka mitmekülgsete olemise võimaluste tõttu. Linnamiljöö on see, mida nauditakse või põlatakse selle vastuolulisuses. Tänapäeva linna ei nähta pelgalt tänavate ja majade füüsilise kooslusena, vaid elava organismina. Linna elulisus väljendub elanike igapäevaelus ning selles, kuidas nad linna kogevad. Seeläbi on võimalik leida pidepunkte, mis linna inimestele lähendaks, ja seda linnaelaniku enda osalemisel linna loojana ja lahutamatu osana. Linna ja inimese orgaanilise suhte aluseks võiks olla fenomenoloogiline olemuse (Edmund Husserl) ja olemise (Martin Heidegger) filosoofia. Tuginedes Gaston Bachelard'ile, kelle järgi "kujund kerkib teadvusse kui inimese südamet, hinge, olemuse otsene saadus"¹, on võimalik kujutlusest hõivatud ruumis tunda olemise rikkust ja inimlikku väärtust.

Järgnevas annan ülevaate keskkonna kogemise teoreetilistest alustest ning tutvustan linnamiljöö määratlemise praktikat Eesti väikelinnade näitel. Kui linnakeskkonna uurinud piirduvad tavaliselt materiaalse substantsi analüüsiga, pean vajalikuks tuua sellele lisaks näiteid meetoditest ja kirjutistest, mis püüavad tabada linna vaimset õhkkonda, selle miljööd. Arhitektina valdan paratamatult paremini mentaalse linna füüsilist tausta, selle linnaehituslikke ja arhitektuurseid seoseid.

Kirjutise eesmärgiks on jõuda linnaplaneeri- ja positsioonilt linnaelaniku vaateväljale, püüdes mõista seda, mida inimesed linnas tunnevad ja näevad. See on inimhõõtmeline tasand, milles avaldub tegelik linnapraktika.

Keskkonnaestetiika erinevad suunad

Inimese ja keskkonna suhete esteetilisi aspekte käsitleb keskkonnaestetiika, kus on käibel mitmed lähenemisviisid keskkonnale, millest juhtivaiks on kujunenud analüütiline ja fenomenoloogiline.

Analüütilist lähenemist iseloomustab objektile keskendumine. Keskkond on objektidega kujundatud ning subjektile vastanduv füüsiline ja väline reaalsus. Seega on analüütilise lähenemise aluseks inimese ja keskkonna dihhotoomia.

Fenomenoloogilisel lähenemisel on rõhk asetatud objekti-subjekti suhtele. Põhimõisteks on kogetud ja tähenduslik koht. "Maastik ning keskkond on sageli käibel sünonüümidenä, neid ei mõisteta mitte inimesele vastanduvana, vaid inimest sisaldavana...." Siin peetakse tähtsaks seda, "kuidas inimesed kogevad ning mõistavad maailma". Inimene loob enda ja maailma vahel sideme erinevate vahenditega, nagu "taju, kehalised toimingud ja liikumine, emotsioonid ja teadvus, usk ja otsustused, mälu ja väärtused".² Analüütilisel ja fenomenoloogilisel suhtumisel on ka isesugused lähenemised keskkonna hindamisele. Analüütilisele lähenemisele tugineva institutsionaalse estetiika käsitlused on rõhutatult dualistlikud. Vastandatakse subjekti-objekti, sisu-vormi, vaimset-füüsilist, välist-sisemist. Inimene kui passiivne vaat-

¹ G. Bachelard, Ruumipoetika. Tlk. K. Sisask. Tallinn: Vagabund, 1999, lk. 11.

² Koht ja paik / Place and Location I. Toim. K. Lehari, V. Sarapik. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 8. Tallinn, 2000, lk. 7–8.

leja, kes asub väljaspool, hindab keskkonna visuaalset külge, maastikku kui pilti. Hinnangutes valitseb subjektivism – ilu on see, mis vaatajale meeldib ja rahuldust pakub.³ Hea maitse standard sõltub sageli poliitilisest jõust või sotsiaalsetest mõjudest. Analüütiline esteetika rõhutab mõistete teadusliku analüüsi ja uurimismeetodite määratlemise vajadust ning uuringute tulemused väljendavad tõeseid seisukohti.

Fenomenoloogilise lähenemise eesmärk on subjekti–objekti vahelise dualismi ületamine. Keskkond ei ole väline, see ei ole ainult ümbrus. “Keha ja keskkonna suhe on vastastikune. Keskkond loob meid, meie loome keskkonda.”⁴ Esteetilise kogemuse allikas on meeleline kogemus, inimene sulandub keskkonda ning selle hinnang põhineb sisse-, kaasa- ja läbielamisel.

Arnold Berleant, keskkonnaesteetika fenomenoloogilise suuna üks nimekamaid esindajaid, on käsitlenud esteetilise hõivatuse ehk kaasatuse (*aesthetic engagement*) teemat. Esteetilise hõivatuse all mõistab ta osalevat hindamist.⁵ Keskkonna esteetiline kogemus on “meie otsene hõivatus tunnete voolust ja tähendustest, mis tähistavad meie osalemist kõigis toimingutes ja kokkupuudetes, mis meie elu täidavad”.⁶ Berleant vaatab esteetilist kogemust laiemas seoses kui seda viimase saja aasta jooksul traditsiooniliselt on tehtud, kritiseerides seisukohta, et kunstiteos peab olema visuaalne piiritletud tervik, ühe pilguga haaratav, ja küsib, kuidas tajuda arhitektuuri?⁷ “Arhitektuur on midagi enam kui vaade, ta eeldab näiteks sisenemist, sees olemist ja väljumist, ega piirdu kaugvaatega.”⁸ Berleant on välja töötanud ka pidevuse (*continuity*) kontseptsiooni,⁹ milles ta seab rõhu keskkonna osade või struktuuride seostele ja seoste järjepidevusele: “Keskkonna pidevus viib meid tõdemuseni, et iga keskkond, mille osaks me oleme – seega iga inim-

keskkond –, on elav maastik, või kui pakkuda samatüvelist neologismi, inimmaastik [*humanscape*].”¹⁰

Miljöö, maastik, keskkond

Eesti keeles tähendab miljöö keskkonda, ümbruskonda, aga ka õhkkonda. See on tuletatud prantsuskeelsest sõnast *milieu*, mida tõlgitakse kui materiaalselt ja vaimset ümbrust või meeleolu, atmosfääri. Kuna keskkond ei ole ainult väline nähtus, vaid sisaldab inimest, on ka miljöö seotud inimese tajuga. Seega on miljöö nii materiaalne kui ka kogemuslik keskkond, väljendades meeleolu ja luues atmosfääri.

“...Johannes Gabriel Granö aegadest 1920-ndate alguses on üritatud selgeks teha, mida me siis tegelikult mõtleme, kui ütleme “*maastik*”.”¹¹ Edgar Kanti koostatud prof. Granö loengu referaadis “Maastik ja ümbrus”¹² on maastiku mõiste seotud esmalt nägemisega, teiseks vaatleva inimese olemasoluga. Maastiku tervikolemuse hindamine vajab kõiki meeli. Selle tähistamiseks pakuti tol ajal uus mõiste – ümbrus ehk miljöö, mis on “meel-

3 K. Lehari, Ruum. Keskkond. Koht. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 5. Tallinn, 1997, lk. 27.

4 K. Lehari, Ruum. Keskkond. Koht, lk. 41.

5 A. Berleant, Living in the Landscape: Toward an Aesthetics of Environment. Lawrence: University Press of Kansas, 1997, lk. 3–4.

6 A. Berleant, Living in the Landscape, lk. 10–11.

7 A. Berleant, The Aesthetics of Art and Nature. – Landscape, Natural Beauty and the Arts. Eds. S. Kemal, I. Gaskell. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1993, lk. 228–243.

8 K. Lehari, Ruum. Keskkond. Koht, lk. 41.

9 A. Berleant, Living in the Landscape, lk. 5–8.

10 A. Berleant, Living in the Landscape, lk. 8.

11 H. Palang, Maastikest siin raamatus. – Maastik: Loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. Publications Instituti Geographici Universitatis Tartuenssis 91. Toim. H. Palang, H. Sooväli. Tartu, 2001, lk. 8.

12 E. Kant, Linnad ja maastikud. Koost. O. Kurs. Tartu: Ilmamaa, 1999, lk. 217–224.

tega tähelepanud lähim ruumiline kompleks”¹³. Kant eristab sise- ja välis-, liikuvat ja liikumatut, muutuvat ja muutumatut, looduslikku ja kunstilist miljööd. Miljöö uurimisel töötavad meeled pidevalt, kinnistades nähtusi, sündmusi ööpäeva ja aastaaegade jooksul. Miljöö ei ole maastiku tegur, vaid palju sügavam nähtus.

Terminid miljöö on kasutatud ka maastiku mõistes. Sõna maastik tuli käibele 16. sajandi Madalmaade maalikunstist, kus hollandikeelne *landschap* tähistas idüllilist, maalitud vaatepilti.¹⁴ 20. sajandil tekivad uued maastiku mõisted, mis on seotud urbanismiga: linna-, tehis-, kultuur- ja inimmaastik, ingliskeelsed *townscape*, *cityscape*, *humanscape*. Tänapäeval räägitakse hingemaastikust, mõttemaastikust, ka poliitilisest maastikust. Seega on sõnas maastik säilinud ajalooline kahetähenduslikkus: maastik kui visuaalne kujutis ehk pilt ja maastik kui inimese poolt tajutav keskkond.

Hannes Palang lisab tavapärasele maastiku käsitlusele juurde aja mõiste. Maastik on tema arvates: “Süsteem, mis koosneb looduslikest komponentidest, inimrajatistest ja inimlikust tunnetusest ning ajast nende mõlema taga.”¹⁵ Maastik, inimene ja tema suhtumine maastikku muutub koos ajaga. Maastik on seega neljamõõtmeline, see on ajas muutuv ruum; “maastikus saavad kokku olevik, minevik ja tulevik”.¹⁶ Kalev Sepp leiab, et inimitaju annab maastikule veel viienda mõõtme.¹⁷ Loodus kätkeb vaid maastiku võimaluse, maastiku paneb pildina kokku alles inimitaju. See viies mõõde annab võimaluse lõpmatuteks maastiku tõlgendusteks.

Kokkuvõtteks võib teha järelduse, et mõisted miljöö, maastik, keskkond on teatud tingimustel sisuliselt samatähenduslikud. Fenomenoloogilise lähenemise puhul ei väljenda need mitte ainult inimest ümbritsevat, vaid ka teda sisaldavat maailma. Linnaruumis li-

sandub mõistetele seeläbi kogemuslik aspekt, see, mida inimesed tajuvad, liikudes linnakeskkonnas, jälgides linnamaastikku ning olles ise linnamiljöö kujundajad.

Linnamiljöö määratlemise meetodid ja praktika

Tuginedes enamkasutatud linnaehitusliku keskkonna uurimismeetodite analüüsile nii Eestis kui Skandinaaviamaades, võib teha järelduse, et suurem osa neist esindab analüütilist lähenemist.¹⁸ Linnaruumi uuritakse kitsast professionaalsest aspektist kui materiaalselt keskkonda. Samasugune objektikeskne lähenemine on iseloomulik ka planeerimisele, mis on viinud tänapäeva linnaehituse laus-kriitikani, elanike ja linnaplaneerijate vastandumiseni.

Skandinaaviamaades on ehitusliku keskkonna terviklikuma uurimise ja väärtustamisega tegeldud kauem ja põhjalikumalt kui Eestis. Nii on näiteks Rootsi Muinsuskaitseamet välja andnud juhendi “Maastik fookuses. Maastikuanalüüsi meetodite hindamine”.¹⁹ Selles tutvustatakse erinevaid kesk-

13 E. Kant, Linnad ja maastikud, lk. 222.

14 Hollandi keelest levis mõiste teistesse keeltesse, vastavalt inglise *landscape* ja saksa *Landschaft*.

Prantsuse *paysage* ja itaalia *paesaggio* on pärit ladina tüvest *pagus*, mis tähendab maatükki, millega seal elavad inimesed ennast identifitseerivad.

15 H. Palang, Maastikest siin raamatus, lk. 9.

16 H. Palang, Maastikest siin raamatus, lk. 9.

17 K. Sepp, Maastik ja maastikuline lähenemine – milleks nad head on? – Maastik: Loodus ja kultuur, lk. 113–114.

18 Uurimismeetodite põhjalikum ülevaade on esitatud magistritöös: L. Hansar, Linnaehituslikult miljööväärtuslikud alad. Hindamise alused ja metoodika. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia restaureerimisteaduskond, Tallinn, 2002.

19 B. Schibbye, Y. Pålstam, Landskap i fokus. Utvärdering av metoder för landskapsanalys. Stockholm: Riksanantikvarieämbetet, 2001.

konna analüüsi meetodeid,²⁰ tuues välja nende soovitatavad kasutusalaad. Tähelepanu on juhitud erinevate lähenemiste filosoofilisele taustale, jagades need hindamiskriteeriumide iseloomu järgi analüütiliseks või fenomenoloogiliseks. Elanike osalusega ning kogemusel baseeruvaid linnauuringute praktilisi näiteid ei ole paraku eriti palju. Järgnevad on vähesteks sellelaadseteks.

Oma raamatus “The Image of the City”²¹ leiab Kevin Lynch, et linna ei tohi vaadata ainult kui füüsilist nähtust, vaid ka nii, nagu tema elanikud seda kogevad. Lynch lähtub sellest, kuidas inimene tajub oma ümbrust ja milline on selle tähendus. Ta arvab, et mitte midagi ei tajuta kui eraldiseisvat nähtust, vaid alati seoses ümbrusega. Igal inimesel on meelte abil tekkiv kujutuspilt, assotsiatsioon mõne osaga linnast, selle iseloomuga. Linnapilt on täis mälestusi, mis põhinevad inimese jaoks tähtsatel sündmustel. Autor kirjeldab, kuidas kolme linna (Boston, Jersey City, Los Angeles) elanikud oma linnu tajuvad. Linnaelanikud joonistasid “kujutluskaarte”, kasutades lihtsaid ja arusaadavaid mõisteid, nagu liikumisteed, piirid, piirkonnad, sõlmepunktid. Nende põhjal järeltab autor, et füüsilist keskkonda võib uurida kolme komponendi – identiteet, struktuur, tähendus – kaudu. Kuna Lynchi analüütilist ja fenomenoloogilist lähenemist kombineerival meetodil on vaid kirjeldav iseloom, siis kasutatakse seda planeerimisel kui taustanalüüsi.

1950. aastatel Euroopas levinud situatsionistide²² teooria käsitleb avalikku linnaruumi eelkõige kohana, kus inimesed omavahel ja selle ruumiga suhtlevad.²³ Situatsionistid võtsid kasutusele mõiste psühhogeograafia, mille kohaselt on kogu linn teatud psühhogeograafiline maastik, mis koosneb kindlastest psüühilise atmosfääriga tsoonidest. Vastandina abstraktsele geomeetriliselt defineeritud ruumile nähakse selle tekitajatena si-

tuatsioonide, tegevust. Linna psühholoogilises ruumis väljenduvad inimese emotsioonid, fantaasiad ja käitumine. Kuna linna visuaalne külg on tagaplaanil, kaasneb uue ruumideega teistsugune arusaamine ilust – ilu saab olla vaid situatsiooniuulu.

Elanike osalusele ja nende kogemusele tugineb ka üks Helsingi linnapildi analüüs.²⁴ Arhitekt Marianne Rautiainen uuris, mis on linnapilt,²⁵ kuidas seda hinnata ja millisena inimesed seda tajuvad. Kui tavaliselt nähakse linnapilti kui kujundit, mille moodustavad nähtavate komponentidena ehitised, siis avaramas keskkonnakäsitluses on selle osad ka loodus ja inimene. Selline linnapilt on linnast aistingute abil sündiv ettekujutus, mis sõltub vaataja kogemustest, teadmistest, väärtushinnangutest, kultuurilisest taustast, ootustest ja vajadustest.

Rautiainen leiab, et linna füüsilisi omadusi on kergem iseloomustada, kui uurida linna nähtamatut ja peidetud süvaehitust. Tema koostatud meetoodika põhineb linnapildi kriteeriumil, mis tähendab teatud tunnusmärki, osa või omadust. Kriteerium ei sisalda väärtushinnangut, see on väärtustamise alus. Sellega kirjeldatakse erinevaid linnaruumi

20 Nt. kvalitatiivne kohaanalüüs, esteetiline linnakujundus, kultuurikeskkonna analüüs, realistlik linnanaanalüüs, Taani SAVE ja KIP süsteem, “The Image of the City” (Kevin Lynch) jt.

21 K. Lynch, *The Image of the City*. Cambridge: MIT Press, 1960.

22 Liikumine *Internationale Situationniste* asutati 1957. aastal, selle üks ideoloogide oli Guy Debord. Rahvusvahelise, kuid põhiliselt Pariisi-keskse grupi koostöö lõppes 1972. aastal.

23 G. Debord, *The Society of the Spectacle*. New York: Zone Books, 1995.

24 M. Rautiainen, *Kaupungin arvioiminen. Selvitys kaupunkikuvaindikaattoreista*. Helsinki: Ympäristöministeriö, 2001.

25 Käesoleva kirjutise kontekstis võiks linnapilti tõlgendada kui linna miljööd, mis tähendab nii materiaalselt kui kogetatavat keskkonda.

osi, nende omadusi ja iseloomustavaid tunnuseid, mis kujundavad kokkuvõttes linnapildi. Tähelepanu all on linnaruum kui tervik, milles omakorda on olulised komponendid maapind, seinad, sõlmpunktid, pinnavormid, taimestik, vesi, väikevormid jms.

Linnapildi hindamiseks korraldati Helsingi erineva funktsiooniga linnaosades ringkäike. Jalutuskäikudel osalenud erinevatelt huvigruppideelt uuriti, mida nad peavad linnapildis oluliseks. Hindamist juhtinud spetsialistid jagasid erialaseid teadmisi, linnaelanikud väljendasid intuiitviseid muljeid. Keskkonna kvaliteeti iseloomustavates näitajates olid hindajad peaaegu ühel meelel, kuid samas esines ka vastakaid seisukohti. Keskkonnanahhinnang jääb alati personaalseks, see sõltub kogeja teadmistest ja tundeid puudutavast väärtusmaailmast.

Hindamise järeldused on süntees algandmetest, spetsialistide ja linnaelanike hinnangutest ning kommentaaridest. Jõulistes kohtades on tajutav koha hing, need on meeleolukad ja huvitavad, sõltumata sellest, kas nad meeldivad või ei meeldi. Harmooniline linn on kaunis, selle osad omavahel ja tervikuga proportsionaalsetes suhetes. Mitmekülgne keskkond pakub erinevaid elamusi, siin tahetakse aega veeta. Linnakeskkonda rikastab ajalooline mitmekihilisus, vanad ehitised, aga ka head ehitustavad ja materjalid, mis on nii esteetiliselt kui ka tehniliselt kestvad; need vananevad kaunilt ning neis avaldub aja hing. Looduslikud alad on värskendavad ja tervendavad ning parandavad keskkonnakahjustusi. Turvaline keskkond lähtub jalakäijate ja jalgratturite vajadustest, on käepärane ning toimiv. Ehituslikult ja visuaalselt liigendatud linnakeskkonnas on kerge liikuda, selles on märke, mis hõlbustavad orienteerumist. Loov keskkond ei ole liiga valmis, vaid sisaldab meeldivaid üllatusi, pakkudes võimalusi mänguks ja seiklusteks.

Inimlik linn püsib väikesemõõduline, on ehitatud kasutajate tarvete kohaselt.

Siit järelduvad hea linnapildi omadused: terviklikkus, elamuslikkus, proportsionaalsus, individuaalsus, ajalooline jätkuvus, kestvus, looduslikkus, inimlik mõõtkava, jalakäijasõbralikkus, toimivus, selgus, puhutus ja sotsiaalsus.

Rautiainen peab oluliseks linnakogemust: “Linn on midagi rohkemat kui paisatab. See on tervik, alati elav mikrokosmos. Linn on tegevuste lava, aistingute ja ettekujutuste ergutaja ja allikas. Seda ei saa lahutada loodusest ja kasutajatest, inimestest.”²⁶

Eesti väikelinnade miljöö

Eesti planeerimisseaduses sätestatud mõistega “miljööväärtuslik hoonestusala” soovitakse ehituskeskkonda laiemalt väärtustada, kui seda seni muinsuskaitseadusega ajaloolisi vanalinnu kaitstes on tehtud. Miljööalade määratlemise vajadus tuleneb kiiretest muutustest ja uuendustest, mille tulemuseks on linnade omapära kadumine. Keskkonnaministerium on välja andnud linnade miljööalade määratlemise juhendi, milles esitatud meetodika koostamise aluseks oli Taani SAVE süsteem,²⁷ Eesti väikelinnade identiteediprojekt ning Skandinaaviamaade sellealane praktika.

Eesti väikelinnade identiteediprojekti eesmärgiks oli määratleda linnaehituslikku miljööd kujundavad ehitusalad kui linna identiteedi kandjad. Projektis osalesid

²⁶ M. Rautiainen, *Kaupungin arvioiminen*, lk. 5.

²⁷ Inter SAVE. *International Survey of Architectural Values in the Environment*. København: Ministry of Environment and Energy, The National Forest and Nature Agency, 1995.

kümme linna: Abja-Paluoja, Jõhvi, Kallaste, Kohtla-Järve, Kunda, Kuressaare, Märjamaa, Põltsamaa, Räpina, Sillamäe. Töö tulemusena koostati miljööalade määratlemise metoodika, mis on koos lisamaterjaliga koondatud väljaandesse “Miljööväärtused linnas”.²⁸

Vaadeldavad linnad võib jagada nende tekke põhjustele ja ajaloole tuginedes nelja gruppi. Esimese moodustavad pika ajalooa linnad, mis on kujunenud ajalooliste linnuste ja kindluste juurde. Sellisteks on 13. sajandil alguse saanud ning 17. sajandil linnaks kujunenud Põltsamaa ja Kuressaare. Teine grupp on ajalooliste kaubateede sõlmpunktidesse tekkinud asulad, nagu Abja-Paluoja ja Märjamaa, mille tihedam hoonestus pärineb 18. sajandist. Kolmandana saab eristada vanemaid linnu, mis on saanud alguse mingi olulise majandustegevuse baasil, nagu Räpina ja Kallaste. Räpina kujunemist mõjutas 18. sajandil Räpina mõis ning sae- ja paberivabrik. Kallaste teke 18. sajandil oli seotud vene vanausuliste ümberasumisega Peipsi järve äärde. Kuigi Kohtla-Järve, Kunda, Jõhvi ja Sillamäe tekke põhjuseks on samuti eelkõige tootmistegevus, on need välja toodud eraldi neljanda grupina kui nõukogudeaegsed kindla eesmärgiga arendatud uued 20. sajandi linnad. Jaotuses peegeldub loetletud linnade hoonestusstruktuuri omapära, mida on mõjutanud nii topograafia, ajalugu, majandus kui ka poliitika. Seetõttu on kirjeldatud linnad kõik erinevad, neil on oma linnaehituslik miljöö ja identiteet. Millised on linnaehitusliku identiteedi kandjad, mis kujundab linna miljööd ja kuidas elanikud seda tajuvad, sellest järgnevas ülevaates konkreetsete linnade näitel.

Linna märgid

Igas linnas on väljapaistev ehitis, keskne tänav või väljak, mis eristub selgelt ülejäänud hoonestusest. Niisamuti võib linnapilti kujundada mõni topograafiline iseärasus või looduslik kujund. Selliseid tervikust esile tõusvaid elemente määratletakse kui linnaehituslikke dominante ehk linna märke. Neile on iseloomulik visuaalne eristatavus linnapildis või linnaplaanil ning arhitektuurne, esteetiline, ajalooline või kultuurilooline väärtus. Need on tihti sotsiaalselt aktiivsed paigad, kus toimuvad olulised kultuuriüritused. Elanikud tunnevad hästi selliste ehitiste või kohtade ajalugu, need on mälestuste ja tähenduste kandjad. Dominandid loovad enda ümber tugeva atmosfääri, kujundavad miljööd. Füüsiliste objektidena on linna märgid ka linna vaimuelu kandvad kohad ning seetõttu olulised identiteedi kandjad.

Kuressaare ja Põltsamaa märkideks on kindlused, mis domineerivad nii linnaplaanidel kui linnapildis. Kindluste arengu poliitilised ning majanduslikud alused on kujundanud nende juurde rajatud linnade plaanstruktuuri. Nii on Kuressaare vanemad tänavad seotud linnuse ja selle omanikele kuulunud tagamaadega. Samuti on erinevatel ajastutel kujunenud linnaosade paigutus tingitud linnusele kuulunud maade asendist. Ajaloo- ja arhitektuurimälestistena on kindlused tuntud vaatamisväärsused ja turismiobjektid, kujundades linnade imagot. Kindlusehitiste algne kaitseotstarve on muutunud, neist on saanud muuseumid ja kultuuriürituste toimumise kohad. Täna näevad linnaelanikud neis ajaloolistes ehitistes oma linna ajaloo rikastajaid, linnapildi olulisemaid aktsente, mille domineerimine linna siluetis

²⁸ L. Hansar, Miljööväärtused linnas. Tallinn: Keskkonnaministeerium, 2004.

peab säilima. Imposantsete ehitistena kujundavad kindlusekompleksid neid ümbritsevat linnamiljööd. Haljasalad, mis rajati kindlusi ümbritsenud strateegilistele kaitsealadele, on saanud õdusateks puhkekohtadeks, mis praegu teenivad kaitse eesmärke, nüüd küll mälestusmärgi kaitsevööndina. Suure tähendusjõuga ehitised nõuaksid nagu iseenesest mõistetavalt enda ümber vaba ruumi. Nad loovad distantsi ja sisendavad aukartust.

Räpina elanikud näevad oma linna märkidenä kolme ehitist. Nii kirik, mõis kui ka paberivabrik koos vesiveskitega kujundavad linnamaastiku, olles samas linna arengut mõjutanud objektid. Paisjärve kaldal asetsev 18. sajandist pärinev Miikaeli kirik tähistab algset asulakohta, kuid on samas läbi aegade olnud kohaliku vaimuelu kandja. Paisjärve vastaskaldal, looduslikus parkmetsas paikneb 18. sajandil rajatud mõisakompleks, kus asub Räpina Aianduskool, mis jätkab linnale kuulsust toonud haljastustraditsiooni. 18. sajandil linna majanduselu edendanud Räpina paberivabrik töötab siiani osaliselt algses funktsioonis. Vabriku juurde ehitatud töölisasula tellishooned moodustavad omaette miljööga linnaosa. Kõik need objektid esindavad erinevate ajastute tõekspidamisi, kujundades linnaehituslikku keskkonda, millel on eriline, ainult Räpinalle iseloomulik miljöö.

Nõukogude ajal tekkinud uute tööstuslinnade Kohtla-Järve, Sillamäe ja Kunda paratamatud sümbolid on suuri maa-alasid haaravad tootmishitised ning eriti nende kõrged tehnilised rajatised – korstnad, antennid, mastid jms. Mis tahes teed pidi Kundasse sõites näeb linna kohal kõrguvaid korstnaid, mis annavad märku selles linnas toimuvast. Kunda linna tekke põhjuseks oli 19. sajandi lõpus rajatud tsemenditehas. Tehasehitiste tähtsus ja tähendus on linnaelanikele üsnagi ühene: need on olnud põhilised elatusallikad. Mahajäetud tehasehoonete varemed, millest

on saanud ajaloo mälestusmärgid, ning uus, pea poolt linna haarav tootmiskompleks kannab selle lühikese ajalooga linna identiteeti.

Linna mustrid

Kõrvuti domineerivate objektidega kujundavad linna identiteeti miljööväärtusega hoonetusalad ehk linna mustrid. Just need piirkonnad iseloomustavad kõige paremini linnaehitusliku keskkonna omapära ja üldilmet. Igas linnas on erinevatel perioodidel kujunenud linnaosad, hoonete kvartalid või ansamblid, millel on erinev plaanistruktuur ja mahuline ülesehitus, ehitusreeglid ja arhitektuur. Miljööväärtusega aladel on oluline väljakujunenud hoonetusstruktuuri ehk linna mustri terviklikkus. Linnaehituslikku miljööd kujundavad nii tänavavõrk, krundijaoitus, hoonete arhitektuur kui ka haljastus ning väikevormid. Miljööväärtusega on just need alad, kus eelnimetatu on hästi säilinud ja üldmulje harmooniline. Sageli tähendab see, et väärtuslik pole niivõrd iga maja eraldi, kui võrd neist kujunev ansambel ehk kooslus. Linna igat arenguetappi iseloomustab omaäoline planeerimisviis, ehitusmaterjalid, arhitektuuristiil, haljastus. Kõige sellega tuleb linna renoveerimisel arvestada, et säiliks erinevatele ajastutele iseloomulik linnaehituslik miljöö. Miljööd mõjutab ka sotsiaalne keskkond. Neis piirkondades on välja kujunenud traditsioonilised elamisviisid, inimestevahelised suhted, igapäevaelu. Keskkonna muutunud tähendus, mis hõlmab nii materiaalselt kui kogemuslikku sfääri, võimaldab linnamiljööd senisest avaramalt mõista. Elanike osa kodulinna omapära säilitamisel põhineb selle väärtuste tajumisel ja teadvustamisel. Kuna inimene näeb seda, mida tunneb, siis linnaehituslike väärtuste selgitamine aitab kaasa elanikkonna identifitseerumisele ja seeläbi igale linnale ainuomase hoiule.

Väikelinnade identiteedi projektiga määratleti miljööväärtuslikuks eriilmelised terviklikult säilinud linnaosad, tänavad, väljakud, hooneteansamblid. Erinevatel ajalooerioididel kujunenud linnaosades on erinev hoonestusstruktuur ja arhitektuur. Ajaloolistes vanalinnades, nagu Kuressaare, on keskajal kujunenud tänavate struktuur vanem kui seal paiknev hoonestus. Ajaloolisi tänavasuundi saab plaanidelt välja lugeda ka Põltsamaal, kuigi vanem hoonestus on peaaegu hävinenud. Abja-Paluoja ja Märjamaad läbivad vanad kaubateed ja postimaanteed, mis on tänini nende asulate peatänavad. Kallaste asula kujunemisest alates on kogu elu koonduvad ühe pika, järve kaldal kulgeva tänavaga. Elumajad paiknevad venepärase küla traditsiooni kohaselt tihedalt üksteise kõrval otsaga tänavaga poole. Sama tänavaga ääres on paadisadamad, ujumiskohad, turg, kauplused ja surnuaed. Senini au sees olevat kaluritepäeva tähistas Kallaste kakskeelne elanikkond üheskoos oma linna ajalugu kajastava näitemänguga, mida etendati samuti Peipsi järve kaldal.

Nõukogudeaegsetes linnades domineerib stalinistlikele linnaehitusprintsipiidele rajatud hoonestusstruktuur. Eriti terviklikult saab seda näha Sillamäel, mille klassikalisi kompositsioonireegleid järgiva plaanstruktuuri kesse koondub keskvaljakule sealt alguse saava suursuguse trepistiku ning mere poole suunduva puiestega. Kesklinnas on säilinud ajastu haljastustraditsioone järgiv haljasala oma peenarde mustriga ning pingistikuga. Stalinistlikul paraadsuse printsiibil planeeriti ka Kohtla-Järve kesklinn, mida läbivad laiad kiirtehaargnevad puiesteed. Viimases sõjas hävines pea kogu Jõhvi hoonestus. Säilis vaid muinaseestlaste linnuse kohale esmalt 14. sajandil ehitatud ja praegu 18. sajandist pärineva kehandiga Mihkli kirik, mida hoitakse eriti hoolega kui linna vana ajaloo süm-

bolit. Jõhvi tsentrumisse nõukogude algaastail planeeritud sümmeetriline keskvaljak paikneb ajaloolise turuplatsi kohal. Sellest annab tunnistust väljaku ühel küljel säilinud vana kaarjas tänavalõik, mille äärde on kujunenud kaasaegne hoonestus. Sellel kiriku juurde viival ajaloolisel tänaval ja keskvaljakul on seega mitmekihiline tähendus.

Kõigi kirjeldatud linnade miljööd kujundavad peaaegu sarnase plaanstruktuuri ja ühtlase tüüphoonestusega aedlinnad. Vastukaaluks nõukogude võimu piirangutele sai individuaalelamu ehitamine eestlasele üheks eneseväljenduse võimaluseks. Oma kätega loodud kodu ja aed annavad nende alade miljöole erilise ja linnaelanikele mõistetava tähenduse. Aedlinnad on kohad, mis väljendavad elanike maa- ja looduslähedast elamisviisi ning peegeldavad majaomanike arusaamu iluaiandusest. Vaatamata kujundusviiside üldisele sarnasusele, on paikkonniti jälgitavad mõningad erinevused. Nii on Räpinas ja Põltsamaal kui pikemate haljastustraditsioonidega paikades tunda koolitatud aedniku kätt ning näha eksootilisemaid taimeliike. Erinev haljastusviisi ja hooldusaste on märgatav ka aedlinna ositi. Seda mõjutavad mõned hooldusmajaomanikud, kellest teised eeskuju võtavad. Perest perre levivad haruldased lillesordid, ronitaimed, ilupõõsad. Märjamaal on ühes eramajade piirkonnas välja kujunenud ainulaadne kujundatud hekkidest piirete traditsioon, mida võib pidada lausa looduslike skulptuuride ekspositsiooniks. Suvitajaile meeldib jalutada Kuressaare aedlinna tänavatel ja kiigata kaunitult kujundatud õuedesse, kus iluaedade kujundamine on muutunud omamoodi võistluseks. Aiapidamine on traditsioon, mis iseloomustab kõiki väikelinnu, määratledes nende valdavalt aedlinniku miljöös ja olles põhilisi identiteedi kandjaid.

Niisama lihtne ei ole väärtuslikuks pida-

da pea kõikide linnade ilmet kujundavaid nõukogudeaegseid vabaplaneeringulisi tüüp-elamurajoone. Selline ühiselu reeglitele allutatud elamisviis on piiratud õuega harjunud eestlasele siiani võõraks jäänud. Ometi võib ka neis piirkondades olla tajutav miljöö, kuid alati ei ole sel positiivset tähendust. Seega ei pruugi miljöö avaramas tähenduses avaldada vaid linnaehituslikult väärtustatud alal.

Igas linnas on mahajäetud hoonete ja metsistunud loodusega kohti. Tihti nimetavad inimesed just selliseid hooldamata paiku miljöörikkaiks. Lagunevais majades, umbe kasvunud aedades või hooldamata tühermaadel on säilinud seletamatu salapära. Selline miljöö on alternatiiv liighooldatud linnakeskkonnale. Just niisugustest kohtadest pärinevad mõnikord unustamatud lapsepõlvemälestused või argipäevakogemused. Ka Jan Kaus kirjutab linnast, mida tavaliselt ei nähta: "Nii oleks iga element, iga väikseimgi ja unustatud maja või aed, improvisatsioonilised kõrvalrajad, eikuhugi viivad liiprid ... sama kõnekad kui kesklinna sakraal- või majandushooned, ning just seetõttu, et mõlemad eksisteerivad reaalselt..."²⁹ Sellised mahajäetud paigad on tihtipeale tähendusrikkamad kui need, mida ilupiltidena linna reklaambuklettides jäädvustatakse. Tavamiljöö peegeldub paremini loomulikus liighooldamata keskkonnas. Seega tuleks loosungisse, mis kutsub kõike korda tegema, suhtuda üsna ettevaatlikult, kuna selle tulemuseks võib olla väikelinliku idilli kadumine.

Korterelamu piirkondade miljööd iseloomustab peale elu näinud majade ka väljakujunenud sotsiaalne keskkond. Selliste alade elulaadi kujundavad eelkõige inimesed, kelle jaoks see paik on olnud mitmeid põlvi kodu. Siin ollakse harjunud mingi kindla elamisviisiga, mille osaks on õu oma lillepeenraga või naabripere oma kasside ja koertega. Ka sellega, et uusi maju juurde ei ehitata ja

harjumuspärased vaated aknast avanevad õue rohelusse. Seetõttu on niisugustesse piirkondadesse uute hoonete ehitamine seotud alati riskiga hävitada tavapärane elukeskkond. Uued liigsuured majad koos uute inimestega satuvad konflikti olemasoleva keskkonnaga. Väljakujunenud tavad, mis nõuavad üksteisega arvestamist, on uuselanikele võõrad. Seda vastuolu saab leevendada, kui uusehitised järgiksid olemasolevaid ehitustavasid, eriti suuruse ja kruntide täisehitamise osas. Paraja suurusega uues majas võib siiski moodustuda kontaktivõimeline oma kodu hindav kollektiiv. Seega saaks olemasoleva linnaehitusliku struktuuri järgimisega säilitada ka traditsioonilise elumiljöö.

Uute majade ehitamine vanade asemele või tühjadele kohtadele tekitab senistes elanikes pea alati vastuseisu. Selle põhjused võivad olla seotud meeldivate mäletustega, olgu siis esimene armastus ja kohtamispaik, vaikne puhkekoht ja pink või lihtsalt muruplats, kus sai mõnusalt pikutada. Kohad on ümbritsetud mälestustest, need muutuvad aja jooksul, saades tähenduse mingi aja möödudes. Võrreldes kas või üht ja sama kohta, millega meid seob lapsepõlv ja mida külastame täiskasvanuna, selgub, et majad on muutunud palju väiksemaks, teed kitsamaks, vahemaad lühemaks. Mida aeg edasi, seda väiksemaks jääb minevikuga seotud koht, samal ajal selle koha tähendus üha kasvab. Igas linnas on inimeste jaoks selliseid paiku, mida käiakse aeg-ajalt vaatamas, et möödanikku meenutada. Kuna need kohad on seotud meeldivate mälestustega, soovitakse, et seal midagi ei muutuks. Rahulolematuse uusehitistega on tingitud ka sellest, et nende arhitektuur ei vasta inimeste ettekujutustele ja ootus-

²⁹ J. Kaus, Tallinn: Ühe linna lugemise ühest võimalusest. Mõtted Arne Maasiku fotode ja lugematute jalutuskäikude põhjal. – Vikerkaar 2004, nr. 4–5, lk. 72–73.

tele. Arhitektid ei projekteeri selliseid maju, nagu on nähtud teleseriaalides, ilusate ja edukate inimeste ajakirjades või millest on unistatud lapsepõlves muinasjutte kuulates. Turvalisust tekitab see, mida tuntakse ja millest aru saadakse. Justkui leppimaks uute imelike ehitistega, antakse neile mõnikord oma suhtumist väljendav hüüdnimi. Kuressaarlaste vaimukust näitavad majade nimed “tursakirik” (Kiriku 5), “soomusrong” (Tallinna 8), “pentagon” (Ravila 2a), “väike maja preerias” (Lasteaia 7), “tuulte roos” (Ranna).

Inimmõõtmeline tasand

Inimestele on lähedasemad väikesed inim-mõõtmelised objektid. Tavakeeles räägitakse meie ümber olevatest materiaalsetest esemetest kui asjadest. Filosoofilises terminoloogias on asi avaramas tähenduses miski, mille olemasolu tunnistatakse. Selles mõttes võib asjaks nimetada nii meeltega tajutavat objekti kui ka omadust, suhet, sündmust jne. Kitsamas tähenduses on asjal omadused, asjad on omavahel suhetes ning asjaga toimuvad muutused. Sellise tõlgenduse puhul võib asi väljendada olemasolu või olemust. Eelnevate määratluste puhul on inimene samuti asi. Kantiaanlikus filosoofias käsitletakse asju iseeneses omaette eksisteerivatena, sõltumata sellest, kuidas nad ilmnevad meie tajus. Asjad mõjutavad meie meeli ja tekitavad aistinguid. Sellised on asjad meie jaoks. Küllap nimetatakse materiaalseid esemeid asjadeks just seetõttu, et tajutakse nende sügavat olemust. Tajutakse asjade vaimu, neid seostatakse elava keskkonnaga.

Gaston Bachelard käsitleb suure ja väikesel, miniatuuri ja mõõtmatusel dialektikat poeetilistele kujunditele tuginedes. Ta kutsub varuma aega, et armastada ja uurida väikesel asju, näha neid lähedalt nende täiuslikus väikesuses ja selles peitavas suurusel. Vaadates

lähedalt või luubiga detaile, näeme, kuidas objekti mõõtmed suurenevad. Luubiga inimene avastab värske pilguga uue maailma, jõudes selle tuumani. Kuna miniatuurilised väärtused tihenevad ja kasvavad, on see “üks suuruse pelgupaiku”.³⁰ Objekti detail võib olla märk uuest maailmast, mis nagu kõik maailmad, sisaldab suuruse atribuute. Bachelard näeb miniatuurilises mõõtmatus universumi keset, kus suur sisaldub väikeses.³¹ Väikesed objektid võivad olla seega keskkonnas isegi olulisemad, kui seda tavaliselt märgatakse. Nende nägemine avab silmad uuteks tunneteks, mida pakub detailide ja väikevormide maailm linnas.

Kui eelnenud peatükkides kirjeldatud miljööväärtuslike hoonestusalade näited baseeruvad valdavalt spetsiifilistel linnaehituslikel kriteeriumidel, siis tavaelanikele on terminid planeerimisviisi või hoonestusstruktuur raskesti mõistetavad. Kartograafide topograafilised ja planeerijate geomeetriselised plaanid kujutavad linnamaastikku kõrgvaates, mida inimesed tavaliselt ei näe, tajudes paremini inim-mõõtmelist silmaga haaratavat tasandit. Linnaplaneerijate hulgas domineerib tasapinnaline linna kujutus. Visalt juurdub arusaam, et linn on vähemalt kolmemõõtmeline ruum, kus hoonete kõrval kujundavad miljööd silmaga haaratavad detailid, väikevormid, haljastus, piirdeaiaid, tänavasillutis jms.

Kui vaadelda maastikku linnulennult, näeme looduse foonil vaid asustatud alasid. Õhust paistvat linna võib pidada maastiku taustal detailiks. Linnale lähemale laskudes näeb inimese silm vaid üldstruktuuri ehk linna-plaani mustrit, milles on eristatav tänavatevõrk, hoonestatud alad, katusemaastik ja mõni üksik kõrgem torn. Üksikhooned, mida võib mõista kui linnaplaani kujundavaid de-

30 G. Bachelard, *Ruumipoetika*, lk. 229.

31 G. Bachelard, *Ruumipoetika*, lk. 232.

taile, ei ole sellisel kõrguselt vaadeldavad. Maapinnal on olukord hoopis erinev. Kõndides linnas, ei näe inimese tänavate plaani, hoonete mahud ja paigutus on vaid aimatavad. Tänavafondi moodustavad majad on nüüd taust, millel joonistuvad välja hoone detailid. Need on esmased visuaalse keskonna ja linnamiljöö loojad, hoone kehand on vaid foon. Maja välisilme kujundajana on detailidel suur tähtsus, sest just neis avalduvad põhilised stiilitunnused. Paljud elementid on hoone funktsioneerimiseks hädavajalikud ja seeläbi inimestele paremini nähtavad ja mõistetavad.

Arhitektuuri- detailid

Linnad ümbritsevad meid stiiliõpikutena, kus arhitektuurinänsse oskavad hinnata üldjuhul eriala spetsialistid. Ajaloolise detaili nägemine ja selle seostamine kindla arhitektuuristiiliga on mõnikord raske ka uue arhitektuuri loojatele, rääkimata siis oma maju remontivatest elanikest. Järgnevalt juhin tähelepanu mõnele arhitektuuridetailile, mis vajaksid hoonete remontimisel erilist tähelepanu ning asjatundlikumat suhtumist. Nende tundmine ja säilimine oleks eelduseks rikkama arhitektuurimiljöö säilimisele.

Aken on üks olulisemaid hoone kujunduselemente, millel funktsioonile lisaks on mitmene tähendus. Metafoorselt nimetatakse aknaid maja silmadeks, ust maja suuks. Hoonel on vaade, koos akendega siis silmavaade. Aknaid kui erinevates Euroopa kodudes inimeste tõekspidamisi ja kultuuritaustu väljendavaid märke eksponeeris rahvusvaheline fotonäitus "100 Open Windows".³² Selle kuraator Sirje Eelma nimetab aknaid maja sisemise elu peegliteks. Akna nelinurkses raamis tuleb nähtavale tükike inimese argipäevast, ilumeel, nostalgia ning soov näidata ja varjata. Akende kaunistamise traditsioonid

peegeldavad rahvuslikku omapära. Tuntud on sakslaste aknakardinate kujundamise traditsioon, millega ühest küljest püütakse eraelu varjata, samas aga soovitakse tõmmata tähelepanu. Saksa traditsiooni mõjud on tuntavad ka Eestis, kus kardin peab olema ilus ja korralikult akna ette sätitud. Mu ema esimene liigutus külla tulles on siiani kardinate kohendamine. Akende sulgemine võõra pilgu eest võib olla tingitud ka nõukogudeaegsest pealekaebajate hirmust. Hoopis vastupidine pilt avaneb Visby kitsastel tänavatel kõndides, mis näivad kulgevat läbi linnaelanike tubade, kuna maja siseelu on läbi avatud akende kõigile nähtav. Akendele on paigutatud lambikesed, et mööduja paremini tuppä näeks. Seesolijale on aken valgusallikas, aga samuti silm, mille läbi ta välja näeb. Mõnel maal on kombeks asetada peegel aknast väljapoole, et toast jälgida tänaval toimuvat. Teisal on komme aknad välisilma eest hoolega sulgeda, et varjuda maja kaitsvasse sisemusse. Niisiis pole aken vaid praktiline ava seinas või visuaalselt atraktiivne motiiv, see osutub tähenduslikuks ka filosoofilises mõttes. Aknal maja märgina on oma koht mitmete rahvaste pärimustes, tuntud on keeleväljendid "taeva silm", "jumala silm", "päikesekäsi", "paha silma eest kaitsev võltsaken", "aken teise ilma" jms.

Akende ja uste kui esmaste stiilinäitajate suurus, proportsioonid, materjal, värvitoon, kujundus ning asend on hoone fassaadil pidevalt muutunud. Romaani ümarkaarne avaus muutub gootikas teravkaareks, baroki väikeseruudulised aknad asenduvad klassitsismis suuremate klaasipindadega, varasema avade sümmeetrilise paigutuse fassaadil muudab modernism ebasümmeetriliseks ning hoone

³² 100 Open Windows. International Photo Exhibition. Kuressaare, 4. VI – 4. VII 1004; Tammissaari, 10. VII – 6. VIII 2004; Narva, 13. VIII – 26. IX 2004. [Catalogue.] S.l., 2004.

funktsioonist sõltuvaks. Tänapäeva kaupluste vitriinaknad kujundavad hoone sisemust eksponeerivaid pikki klaasist tänavaseinu. Lähijaloost on jälgitav, kuidas postmodernism toob tagasi akende väiksema ruudujaotuse, jäljendades ajaloolisi aknaid. Stiilniüanssidesse süvenemata kasutatakse sellist akent sooviga taastada vana hõngu.

Aknaid vahetades ei arvestata alati hoone arhitektuuriga. Isegi kui avade asendit ega suurust ei muudeta, ent loobutakse ruudujaotusest, on tulemuseks tühjade klaasistunud silmadega maja. Väljastpoolt hoonet soojustades jäävad aknad seina paksenemise tõttu selle sisepinda ja majal on aukus silmadega ilme. Tihti asendatakse vanad puitaknad plastakendega, mille raamid on laiemad ja klaasipind väiksem. Akendel aitavad maja seinte taustal paremini esile tõusta erineva profiili ja mustriaga piirdelauad või raamkiivid. Nende lihtsustamine või äräjätmine muudab jällegi aknad igavamaks ning hoone ilme vaesemaks.

Kuna aken on mõeldud peaaesjalikult välja, mitte sisse vaatamiseks, siis ei ole sellel nii sügavat ja põhimõttelist tähendust kui uksele. Ukse avamine ja sulgemine loob erinevaid tähendusi. Mõnikord on uks hoolega suletud, vahel aga praakil või pärani lahti. Sellest tulenevalt võib uks "sünnitada kõhk-luse, ahvatluse, iha, turvalisuse, külalislahkuse ja austuse"³³ tunde. Bachelard'i sõnul võiksid ukseid, "mida oleme sulgenud, mida oleme avanud, mida tahaksime uuesti avada",³⁴ jutustada kogu meie eluloo.

Uks annab võimaluse olla nii sees- kui väljaspool, siseneda omaetteolemiseks koju ja väljuda sealt maailma. Georg Simmel, nimetades inimest piiriolendiks, kellel pole piire, näeb ukse kahtepidi liikuvuses vabaduse sümbolit. "Tema kodusolemise lõpuleviimine uksega tähendab küll, et ta eraldab tükikese loomuliku olemise katkematust üht-

susest. Aga nii nagu vormitu piiratus kindla kuju võtab, leiab ka tema piiratus oma mõtte ja väärikuse alles sellest, mis mõtestab ukse liikuvust – võimalusega sellest piiratusest igal hetkel vabadusse astuda."³⁵ Kuna uks avaneb korraga nii sisse- kui väljapoole, ti-heneb ta dialektilise liikumise reaalseks süm-boliks.

Erilises situatsioonis on rõhutatud ukse funktsiooni ühte suunda enam kui teist. Romaani või gooti toomkirikute müüriavauste ning üksteisele üha lähemale nihkuvate pool-sammaste ja figuuride mõte enne ukseavani jõudmist on ilmselgelt inimese juhtimine sisse, mitte aga välja. See struktuur juhib sise-neja iseenesest mõistetava sundusega õigele teele. Täiendades Simmeli mõttekäike, osutab Hans-Jürgen Gawoll, et Põhja-Euroopa rõhtpalkmajades tehakse uks nii madal, et sisseastuja peab kõigepealt sügavalt kummardu-ma. "Kes siseneb subjekti suletud ruumi, peab läbi minema ukse preventatsioonist, mis teda ühtaegu madaldab ja kaitsetuks teeb."³⁶ Kui sakraalarhitektuuri eesmärk oli tööpoolest tead-likult inimest vaimselt mõjutada, kaldun siiski arvama, et talutarede akna- ja ukseavad ehitati võimalikult väiksed toasooja hoidmiseks.

Maja välisuks on kindlasti majaomaniku visiitkaart. Selle kujunduse originaalsus on läbi aegade väljendanud seisust ja maitset. Hooletusse jäetud lagunev uks näitab, et ma-jal ei ole õiget peremeest. Vastupidiselt akna suhtelisele avatusele on uks suletud. Ukse tahvlite kõrval on tähtis kujunduslik detail käepide ja lukusilt. Mõnikord on ukse kohal tuulekoda valgustav valgimik, mis on valmistatud erilise meisterlikkusega vormistatud

33 G. Bachelard, *Ruumipoeetika*, lk. 314–315.

34 G. Bachelard, *Ruumipoeetika*, lk. 315.

35 G. Simmel, *Sild ja uks*. – *Akadeemia* 1996, nr. 7, lk. 1486.

36 H.-J. Gawoll, *Georg Simmel ja ruumimõtlemine*. – *Akadeemia* 1996, nr. 7, lk. 1504.

keeruliste reljeefidega kunstiteoseks. Ukse kohale paigutatud varikatusel on nii ust ja inimest vihmavee eest kaitsev funktsioon kui ka dekoratiivne ülesanne.

Sama põhjalikult võiks kirjeldada mis tahes teist fassaadielementi alates välistrepist kuni korstnani. Arhitektuurse ilme kujundajana on igal detailil lisaks kindel funktsioon, mis tuleneb tavaliselt vajadusest maja välismõjude eest kaitsta. Nii juhib seinast eenduv katuseräästas koos veesülititega majast eemale vihmavett. Samas on räästa kivikarniise või sarikaotsi kaunistatud alati kooskõlas hoone arhitektuuriga. Puithoonete fassaade kattev voodrilaua laius ja paigutusviis on eri aegadel samuti muutunud. Eestis säilinud vanematel baroksetel puithoonetel paigutati lai voodrilaud vertikaalselt. Historitsistlikel ja kuurordiarhitektuuri esindavatel majadel liigendatakse seinapinda vertikaal-, horisontaal- ja diagonaalsuunalise kitsama profileeritud laudisega. Eestiaegset traditsionalismi esindava elumaja vertikaalsed voodrilaudad kaeti kitsaste liistudega, mis olid värvitud kontrastsetes toonides.

Kuigi rõhutasin eelnevaga arhitektuuristiili ja sellele vastava detaili sobitamise vajadust, on erinevatest ajastutest pärinevatest hoonetest moodustuva linnapildi mitmekihilisus ning palju kordi ümberehitatud majad mõnikord kütkestavamadki kui stiilipuhas arhitektuur. Eriti huvitav on agulimiljöö, mille hoovisoppides näeb mingist elulisest vajadusest tekkinud kummalisi juurdeehitisi, ebaloogilises kohas asuvaid aknaid või tavapäratuid värvilahendusi. Arhitektuur ei ole üksnes arhitekti loomingu vili, vaid ka kasutaja jäljed, elamise märkide stiiliahendel objektidel. Tõepoolest, mingil kummalisel hetkel muutub vernakulaarse tekkega arhitektuur omaette arvestatavaks stiiliks.

Tänases praktikas, kus ehitiste renoveerimine on ette võetud enneolematult suures

ulatuses, ei saa rääkida enam loomulikest muutustest tihedema eluloos. Põhjalikud uuenõuded hävitavad ajaloolise ehitusmiljöoga kaasneva eheduse. Vanad detailid vahetatakse liiga tihti uute vastu, väärtustamata autentsust.

Isegi siis, kui uus detail valmistatakse täpselt vana eeskujul, on see koopia, millel puudub ehedus ja aegade jooksul ladestunud aja hingus. See on simulaakrum, mis Jean Baudrillard'i järgi tähendab "teeselda, nagu sul oleks see, mida sul pole"³⁷. Simuleerimine seab kahtluse alla erinevuse tõelise ja võltsi vahel. Pahatihti muutub hoonete algne arhitektuurne keel moonutamise ja lihtsustamise läbi odavaks ja väärtusetuks. Iseenese tarkusest oskamatult ümberehitatud majad kaotavad oma algupärase ilme, vaesustades sellega arhitektuurimiljööd. Sageli peetakse silmas eelkõige lühinägelikku tarbimisväärtuse tõusu, mis pikemas perspektiivis toob kaasa püsiväärtuste vähenemise.

Detailide ülesanne stiilikujundajana ja viisuaalse keskkonna rikastajana on jälgitav eriti vanalinnade tänavafrentides. Uute ehitiste rajamisel ajaloolise arhitektuuriga keskkonda on tavaliselt põhinõudeks vaid ümbruskonna hoonestusstruktuuri järgimine. Vaatamata sellele, et muinsuskaitse nõuded mahutade liigendamise ja hoonete kõrguse osas on täidetud, mõjub uus arhitektuur pahatihti ikkagi võõristavalt. Kui uusehitiste kavandamisel arvestataksegi tänavaseina rütmi, siis fassaadide detailikäsitus ei leia üldjuhul järgimist. Vanade hoonete vahele ehitatud klaasfassaadid, tühjad seinapinnad või räästata katused mõjuvad lakoonilisusele vaatamata silmatorkavalt võõralt, sest neil puudub ajaloolisele arhitektuurile iseloomulik seinapinna liigendus ning seda ilmestavad detailid, mis neid olemasoleva hoonestusega seaks.

37 J. Baudrillard, Simulaakrumid ja simulatsioon. Tlk. L. Tomasberg. Tallinn: Kunst, 1999, lk. 10.

Siinjuures ei ole mingil juhul soovitud uuele majale ajalooliste detailide pealekleepimist või nende imiteerimist, vaid ajaloolise detailikäsitluse uude arhitektuurikeelde tõlkimist. See tähendab näiteks seda, et kui vana-del majadel moodustavad avad seintel kindla rütmi, siis peaks ka uue hoone fassaadikujunduses väljenduma sarnane kompositsiooniloo-gika. Või kui traditsiooniliselt on hoonetel nähtav katus, räästas ja karniis, siis ei tohiks see puududa ka uutel majadel. Samas peaksid kaasaegse maja detailides väljenduma tänased kujundusvõtted. Uue maja vanasse keskkonda sobitamise õnnestunud näideteks on toodud Tallinnas Herne tn. 9 (arh. Gert Sarv) või Süda tn. 10 (arh. Jüri Irik), mis järgivad täpselt neil tänavatel keh-tivaid reegleid nii kõrguse, katuse ja räästa lahenduse kui ka sümmeetrilise avade pai-gutuse osas fassaadidel. Samas on need ehi-tised tingimusteta kaasaegsed, mida rõhuta-vad uudsete detailidena seinu kujundavad rõdupiirded, puitsõrestikud, varikatused jms. Sama suhtumist väljendab ka Vabriku tn. 33 hoone (arh. Raivo Kotov, Tõnis Kimmel), mis on detailikäsitluses märksa julgem, män-gides detailides ometi sama mängu³⁸ kui ümb-ritsevad hooned. Kuressaare Ferrumi kauba-maja (Alver Trummal Arhitektid) on suure-pärane näide põhjalikult läbi lahendatud kaas-aegsetest fassaadidetailidest. Kuigi esmapil-gul tundub maja olevat ilma katuseräästata, tähistab seda elementi seinapinnal metallpro-fiilist vöö, mis eraldab põhikorruse viimist-lusmaterjali katusekatte kortelterasest. Ka dolomiidist seinakatteplaadi ning maja ümb-ritseva plaadistuse paigutusviis on detailideni läbi mõeldud. Samade autorite Viru tänava De la Gardie kaubamaja fassaadide kujun-damine paekivist, puidust ja terasest elemen-tidega aitab uuel hoonel sulanduda ajaloo-lisse detailirohkesse miljösse.

Väikevormid

Linna siluetis domineerivate ehitiste kõrval on igas paigas väiksemad märgi või sümboli tähendusega objektid. Need võivad näiteks olla skulptuursed vormid, mis on paigutatud linna väljakutele, parkidesse või mujale ava-likele aladele. Kujutades linna ajaloos silma paistnud tegelasi või sündmusi, on neil pea-le kujundusliku funktsiooni ka kultuuriaja-looline väärtus. Semiootiliste kondensaato-ritena kannavad nad narratiive, lugusid, le-gende, s.t. tähenduste süsteeme ühest ajaloo-lisest perioodist ning semiootilisest kihistu-sest teise. Juri Lotmani käsitluses on sümbol kultuuri olulisim mälu-mehhanism, olles vahendaja semioosi eri sfääride vahel ning si-dudes teksti sünkroonia kultuurimäluga.³⁹ Analüüsides sümboli tunnuseid, leiab Tartu Ülikooli doktorant Kaie Kotov, et Tartu tun-tud sümbolid on linnaga seotud isikute skulp-tuurid Toomemäel. Sellel selgelt piiritletud territooriumil akumulereuvad, suhestuvad ja mõjutavad üksteist Eesti ajaloo erinevad pe-rioodid ning ideoloogilised kihistused. Lin-namaastikus on skulptuursed sümbolid ma-teriaalse ja vaimse kultuuri ühenduslüliks. Seega ei ole sümbol lihtsalt tähenduse kand-ja, teda tuleb mõista tähenduste, väärtuste ja ideoloogiate poliüloogina. Sümbol on pide-

³⁸ Eesti Kunstiakadeemia doktorant Leele Välja on oma magistritöös "Miljööväärtusliku puitasumi väärtuste määramine ja kaitse" (Eesti Kunstiaka-deemia restaureerimisteaduskond, Tallinn, 2004) jaganud uued majad ajaloolises keskkonnas tabavalt linnaruumi lõhkujateks, lepitajateks, solistideks ja sama mängu mängijateks (lk. 103–121).

³⁹ J. Lotman, Sümbol kultuurisüsteemis. – J. Lotman, Semiosfäärist. Koost. ja tlk. K. Pruul. Tallinn: Vaga-bund, 1999, lk. 219–236.

vas kujunemises olev tekst, millel on võime säilitada mälestusi oma eelnevatest kontekstidest.⁴⁰

Tulenevalt ajastu esteetilistest ja linnaplaneeringulistest tõekspidamistest muutuvad skulptuuride asukohad ja kujundusviis. Ideoloogiat kandvad kujud paigutati tavaliselt valitsusasutuste esistele väljakutele. Isikut kujutav monument oli sõjajärgse stalinistliku planeeringuga linnaväljaku oluline komponent, mida ümbritses kindlate kujundusvõtetega rajatud haljastus. Niisugust regulaarset keskväljakut, kus on säilinud muruväljakud, stiilsed lillepeenrad, hekkide süsteem ning vastav kõrghaljastus, võib näha veel Sillamäel ja Kohtla-Järvel. Valitseva riigikorra sümbolitena püstitatud skulptuurid ei pruugi alati rahvale omaseks saada. Taasiseseisvunud Eestis lammutati rahva soovil nõukogudeaegsed ja ennistati kunagised Vabadussõja monumendid, vaatamata sellele, et viimaste kunstiväärtus oli tihti madal. Sageli diletantlikult kujundatud skulptuuride esteetiline väärtus ei kuulunud tol aja vaidlustamisele, kuna need olid inimeste mällu sööbinud kui iseseisvusaaja sümbolid. Nii lammutati Kuressaare kesklinnas revolutsionäär Viktor Kingissepa mälestuskompleks ja taastati nõukogude võimu algaastail hävitatud Amandus Adamsoni loodud pronksist kuju, mis sümboliseeris sõjas hukkunud Eesti sõdurit.

Paljudesse linnadesse rajatakse skulptuuride parke eesmärgiga linnamiljööd rikastada. Modernset lähenemist näeb Jõhvi kultuurimaja ümbritseval haljasalal, kus abstraktsed skulptuurid vormid, mida loovad linna enda kunstnikud, on paigutatud vabalt loodusesse. Kuressaare mererannas korraldati suviti skulptorite *workshop*'e, mille eesmärgiks oli demonstreerida inimestele kujurite loometööd ja dolomiidi raiumise protsessi. Nii sündis linnaelanike silme all huvitav keskkond, mille loomisel nad oleksid nagu ise osalenud.

Viimastel aastatel püüavad paljud linnavõimud leida uusi märke, mis kohale atraktiivsust lisaksid ja linnale kuulsust tooks. Levinud on skulptuuride püstitamine silmapaistvatesse kohtadesse või väärtustatud aladele. Samas domineerib lihtsustatud arusaam skulptuurist: see peab olema inimestele selgelt mõistetav. Levinud on metafoorsete tähenduste otsimine. Rakvere elanikud ei saa aru, mida tähendavad imelikud kivimuhud nende keskväljakul, ning on arvanud, et küllap määrgivad need kellegi hauaplatsi. Samas on viimastel aastatel püstitatud kujud, mis rahvasuus nimetatud “Rakvere pulliks”, “Kuressaare Tõlluks” ja “Viljandi ratsameheks”, täiesti ühemõttelised ning elanikele arusaadavad.

Arhitektuursetel väikevormidel tänavamööblina on linnaruumi kujunduses eelkõige funktsionaalne eesmärk. Teeviidad aitavad orienteeruda, kuulutuste tulbad teavitavad linnas toimuvast, istepingid ja pargipaviljonid võimaldavad jalgu puhata. Kell näitab linnas liikujale aega, tänavalatern valgust. Laste mänguväljakud on aga terve kompleks erinevatest väikevormidest. Tänapäeva linna pildis domineerivad üha pealetükkivamalt reklaam ja liiklusmärgid. Väikelinnades torakavad need madala hoonestuse taustal eriti häirivalt silma, muutudes visuaalseks müraaks. Tänavamööbel selle sõna otseses mõttes toolide, laudade ja päikesevarjudena on nähtav vabaõhukohvikutes. Need on tüüpilised objektid, mis korduvad pea sarnastena kõigis linnades.

Mõnikord pööratakse selliste esemete kujundamisele suuremat tähelepanu, püüdes neid arhitektuuriga sobitada. Nõukogude ajal olid väikevormid hoone ehitusprojekti kohustuslik osa. Sillamäe 1950. aastate kesk-

⁴⁰ K. Kotov, *Semiotic Condensators in Cityscape*. – Ettekanne rahvusvahelisel seminaril *Place and Location III: The City: _topias and Reflections*; 20. X 2002, Tallinn.

linnaplaneeringus on lisaks hoonete fassaadidele välja joonistatud väljaku kujunduselemendid haljastuse, skulptuuride ja pinkidega. Stalinistlik linnakujunduse traditsioon nõudis hoonestuse ja selle ümbruse detailset läbilahendamist. Vabaplaneeringulistel elamurajoonides muutus kohustuslike väikevormide planeerimine pigem formaalseks tüüpsete vaibakloppimise ja pesukuivatamise aluste ning liivakasti ja ronimisredeli tähistamiseks. Kuressaares püüti Ida-Niidu korterelamurajoonis (arh. Irina Raud, 1984) tekitada hoonete planeeringuga oma õue tunnet, sidudes majad piirdeaedadega ning kujundades igale hoovile individuaalse lahendusega mänguväljakud.

Vanalinnades on tähtis, et väikevormid sobiksid ajaloolisse linnamiljöösse. Mõnikord on sellised esemed osaliselt säilinud ja neist tehakse koopiaid. Nii pärinevad näiteks Haapsalu peatänava äärsed ning Kuressaare lossipargi valgustuspostide ja laternate eeskujud kuurordiperioodist. Mõlemas linnas on need väikevormid teostatud võimalikult originaalilähedastena, jäljendades isegi kunagist sumedat valgustust. Tänapäeval on välisvalgustite valik kataloogikaubana suur, ent vanade valgustite tüübid on sageli vaid küündimatu imitatsioon. Seepärast on vanalinnades õigem kasutada mõnda kaasaegse disainiga neutraalset lahendust, mis liialt silma ei torka.

Viimasel ajal on päevakorras linnaväljakute või jalakäigutänavate ümberkujundamine nende atraktiivsemaks muutmise eesmärgil. Selleks et tõmmata tähelepanu Räpina keskväljakule, korraldati seal puuskulptuuride väljapanek. Tartus on Rüütli tänava pind kaetud erksavärviliste kateplaattidega, millel eristub endist linnamüüri tähistav triip. Lahendus on silmatorkavam kui tänavaäärne hoonestus. Kuressaares korraldati vanalinna keskväljaku ümberehitamiseks arhitektuurivõistlus. Vaatamata sellele, et tingimu-

seks oli ajaloolise väljakuruumi lihtsuse ja avaruse säilitamise nõue, pakuti väga kummalisi lahendusi alates baroksest lilleaiast kuni müstilise väljakualuse valgustuseni. Kuigi võidutöö (Maria Pukk, Ivar Lubjak) laakooniline esitus andis lootust edasiarenduseks, ei suutnud autorid lõpuks loobuda liiga silmatorkavatest elementidest ning väljaku detailidega ülekujundamisest. Eelnev on korduv näide sellest, et arhitektid projekteerivad tühja ruumi, unustades selle, et väljak täitub tegelikkuses inimestega. Üks Kuressaare külaline arvas, et ehk polegi muud vaja teha, kui vahetada asfaltkate sobiva kivikatte vastu ning jätta väljak selliseks, nagu ta kogu aeg on olnud. Ümbritsevad majad ja elu väikelinnas on piisavalt huvitav. Nagu paljudes linnades, on Kuressaare keskväljaku väikevormideks jäänud tänaseni vaid autod. Rakvere keskväljaku ümberehitusprojekt (arh. Villem Tomiste, Ott Kadarik, Mikkel Tüür) on üks vähestest teostunuist. Väikelinna kohta üsna suur väljak mõjub aga endiselt lageda ja kõledana. Selle kateplaatide dekoratiivne muster on efektne vaid kõrgvaates, jalakäijad seda ei näe. Võluvalt lapsikud väikevormid munakivikuhilate, veesilmade ja valgustuskellukatena tunduvad olevat linna esindusväljakul kohatud.

Pole vist linna, kus ei oleks kas või ühte kella, olgu see siis kirikutornis või mõne muu silmapaistva maja seinal. Väikelinna parajat suurust on iseloomustatud just sellise ulatusega, et äärelinnagi oleks kuulda kesklinnas tunde lööva kella kõla. Kuressaare Laurentsiuse kiriku tornikell on üks selliseid näiteid. Ka Palloponi kell näitab ühel ja samal kohal, kunagise kellasessa maja nurgatornil, linlastele aega juba aastakümneid. Kuressaare raekoja seinal ennistati kella sihverplaat ja pandi tööle vanaaegne kellamehhanism. Raske on ette kujutada, kui ühel päeval neid ajanäitajaid, mida pilk on harjunud linnas

liikudes püüdma, enam ei oleks. Kellad on saanud osaks linna elust – nad nagu näitaks kogu linna ühtset aega.

Lõpetuseks

Viimastel aastakümnetel, mil keskkonda ei vaadata enam kui meid ümbritsevat maailma, vaid kui inimest sisaldavat semiosfääri, on toimumas muutused ka suhtumises linna keskkonda. Materiaalse linna kõrval räägitakse virtuaalsest urbanismist, selle nähtamatust metafüüsikast. Linn ei ole enam otseses mõttes objekt, vaid ka kogemise objekt. Üha enam huvitab uurijaid linna terviklik olemus ja inimeste olemine linnas ehk fenomenoloogiline linnataju, mis väljendub kogetavates tajumustes, paljude meeleliste aistingute kompleksis. Sellisel linnal on inimeste jaoks tähendus, mis sünnib meelte, mälu, kujutluse ja mõtte koosmõjust. Linna nähtavate komponentide taga on nähtamatud: näiteks, milline on linn igapäevase elukeskkonnana, milline meeleolu seal valitseb, millised on aja väärtused. Nende komponentide koosmõjul tekib inimestel igast linnast erinev mulje. Uudsete linnaruumi osadena on nimetatud valgustust, helisid, hääli ning linna kasutajaid – selle elanikke. Linnapilti mõjutab nii päikese- kui ka tehisvalgus, nii loodus- kui ka tehishääled, nii inimeste välimus kui ka nende käitumine. Keskkonda kogetakse nägemis-, kuulis-, haistmis- ja maitsmismeelte abil. Hääled ja hea lõhn jäävad sageli sügavale mällu. Linnas peetakse tähtsaks ajaloo kihilisust, mis muudab linnapildi väärtuslikumaks ja huvitavamaks. Oluline on linna meeleolu, mis tekib keskkonda moodustavate tegurite terviklikust koosmõjust. See on koha terviklik olemus ehk paiga hing (*genius loci*), mida võib pidada keskkonna neljandaks mõõtmeks. Bachelard kirjutab, et

““hing” on surematu sõna. [...] See on hingeõhu sõna”,⁴¹ kuuludes seega fenomenoloogia huviorbiiti.

Tänapäeva linnades on kadumas kohalik omapära, mis asendub standardse ja kõigjale sobiva infrastruktuuriga. Linnad on muutumas majandus- ja turundushoobade mõjuväljas tuksuvateks masinateks. Üha enam kritiseeritakse poolikuid linnaehituslikke lahendusi, mis on tekitanud kaoselise keskkonna. Meie linnaehituses valitsevate vastuolude üheks põhjuseks peab Jussi S. Jauhiainen seda, et “Ülemineku aastate Eestis on linnade arengu [kriitilisele – *L. H.*] analüüsile hämmastavalt vähe tähelepanu pööratud....”⁴². Linnaehituslikud uurimused käsitlevad küll põhjalikult ajaloolist arengut ning hindavad arhitektuuri väärtusi, kuid linnade eripalgeline miljöö, mida tajuvad ja kujundavad selle elanikud, on jäänud tagaplaanile.

Eelnenud tekstis on väljendatud valdavalt linna materiaalselt olemust. Kuid samas on linna võrreldud elava organismi või semiootilise isiksusega, kus kogetakse selle kaitsehaldjana paiga hinge. Sellistes metafoories väljendub võimalus tajuda linna mitte lihtsalt objektina, vaid ka võimaliku suhtluse subjektina. Seega saab linna käsitleda isiksusena, kelle olemus väljendub tema individuaalsuses. Üheks linnade individuaalse eripära väljenduseks on nende kordumatu miljöö. Mida rohkem on inimestel teadmisi linnast, selle arhitektuurist ning mälestusi seal toimunust, seda huvitavam ja mitmetähenduslikum on nende jaoks linna olemus.

⁴¹ G. Bachelard, *Ruumipoetika*, lk. 13.

⁴² J. S. Jauhiainen, *Kriitilise linnauurimise taustast ja võimalustest Eestis*. – *Vikerkaar* 2004, nr. 4–5, lk. 145.

Visible and Invisible in the Town

Summary

The city, its social content and architectural form have increasingly come under criticism recently. Nonetheless, the multifaceted nature of the city, and its capacity to sustain differing lifestyles, continues to attract people. Because of its inherent contradictions, the city milieu is something either to be enjoyed or despised. The contemporary city is seen not as a mere physical complex of streets and buildings but rather as a living organism. An analysis that takes the latter position as its starting point might choose to rely upon the phenomenological philosophy of essence (Edmund Husserl) and being (Martin Heidegger).

In this article I will provide an overview of cognitive theories upon which the analysis of the environment is founded, and will introduce a determination of the small-town milieu using Estonian examples. Since urban studies are usually limited to the analysis of material substance, I find it necessary to make use of examples of methods and theories which attempt to grasp the psychological atmosphere of the city – its milieu. The aim of this article is to move from the position of a city planner to that of a city dweller and to try to understand what and how people feel and see in the city. It is on the human scale that actual urban practices express themselves.

The methods and practices of determining the milieu in Estonian small towns

The Estonian Planning Act, stipulating the notion of ‘built-up areas of cultural and environmental value’ – i.e. the areas with unique or valuable milieus, is intended to encourage a greater valuation of the built environ-

ment than has so far been possible through the Heritage Conservation Act, regarding the historic old towns. The need to determine which areas are of cultural and environmental value has been triggered by rapid changes and innovations which have resulted in the diminishing of the individual character of cities. The Ministry of Environment has issued a directive for determining areas of the built milieu entitled ‘Milieu-related values in the city’;¹ the methodology used in the directive is based on the Danish SAVE system² and on an Estonian project concerning the identity of small towns. The aim of the project was to define those built-up areas which determine the urban built milieu as the carriers of a town’s identity. Ten Estonian towns took part in the project: Abja-Paluoja, Jõhvi, Kallaste, Kohtla-Järve, Kunda, Kuressaare, Märjamaa, Põltsamaa, Räpina, and Sillamäe.

In accordance with their history and reasons for their emergence, these towns can be divided into four groups. The first group consists of towns with a long history: they emerged as settlements around historical strongholds or castles (Põltsamaa, Kuressaare). Settlements located in the crossroads of historic trade routes (Abja-Paluoja, Märjamaa) form the second group. Thirdly, we can differentiate those older towns, the emergence and development of which has been influenced by the economy (Räpina, Kallaste, Räpina). Although Kohtla-Järve, Kunda, Jõhvi and Sillamäe were also established predominantly to support concrete structures of production, they are separated into the fourth group as

¹ L. Hansar, *Miljövärtused linnas*. Tallinn: Keskkonnaministeerium, 2004.

² Inter SAVE. *International Survey of Architectural Values in the Environment*. København: Ministry of Environment and Energy, The National Forest and Nature Agency, 1995.

those 20th-century new towns developed during the Soviet period for specific industrial purposes. Such grouping also reflects the idiosyncrasy of the building structures of the relevant towns, which has been influenced by topography, history, economy and politics. Therefore, all of the aforementioned towns are different from each other and possess a unique built milieu and identity.

Each town has a remarkable building, central street or square, which stands out from the rest of the built environment. Similarly, the cityscape may be shaped by topographic idiosyncrasies or natural features. Those elements, differentiated from the town as a whole, are defined as urban dominants or as the signs of the city/town. These signs are visually differentiated from the general city space or town plan and are endowed with architectural, aesthetic, historical or cultural value. Such signs play an important role in the city life. Often they are actively used public sites where the important cultural events of the town take place. The inhabitants are familiar with the history of such buildings or sites which function as the carriers of memory and meanings. Dominant elements are characterised by a remarkable ability to signify; this is why they create around them a strong atmosphere and shape the surrounding milieu. These signs also function as the centres of intellectual and cultural life in the city thus giving an important embodiment of its identity.

The signs of Kuressaare and Põltsamaa are the castles which dominate both the actual space and the plans of these towns. The political and economic developments of the castles have shaped the structure of the towns established in their proximity. The inhabitants of Rääpina regard the church, the manor complex and the paper factory along with the water-mills as the signifiers of their home-

place. These structures represent the ideologies of different eras of their erection thus creating a built environment which possesses a unique milieu characteristic only to Rääpina. The essential symbols of the industrial centres developed during the Soviet period – Kohtla-Järve, Sillamäe and Kunda – are industrial buildings encompassing large areas and especially their taller structures such as chimneys, antennas and masts.

In addition to these dominant objects, the identity of a town is shaped by the built milieu areas or the 'patterns' of the town. It is precisely these areas which best characterise the idiosyncrasy of the built environment and the general cityscape. Each town includes districts, quarters or ensembles which emerged during different historic periods and are characterised by distinct planning, spatial structures, building rules and architecture, sculptural and landscape design. All this needs to be taken into account during the process of renovation if a historically authentic urban milieu is to be preserved. The milieu is also shaped by the social environment: each area has its distinctive patterns of lifestyle, human relationships and everyday life.

Historic old towns such as Kuressaare have preserved a medieval street plan that is older than their built structures. Historic street plans can also be traced in Põltsamaa, although the older layers of buildings have been almost completely erased. Those towns which were built during the Soviet period are dominated by buildings designed on the basis of the principles of Stalinist urban planning. In particular, Sillamäe has retained its integrity and wholeness: the centre of the urban structure, following the compositional rules of neoclassicism, is placed in the central square from where the magnificent cascade of steps and boulevard descend towards the sea. The milieu of all small towns is shaped by garden

towns characterised by almost identical planning structures and unified typical buildings. It is quite understandable that houses and gardens in these areas, created by the inhabitants themselves, contribute towards their unique milieu and significance. Each town has sites with abandoned buildings and 'wild' natural features; and people will often claim that those untended sites have their own unique and valuable milieu. Decaying houses, overgrown gardens and untended wastelands possess some inexplicable sense of mystery.

Human scale

If the examples of built areas which have a valuable milieu are based predominantly upon the specific criteria of urban planning, then for the inhabitants of those areas the language, using terms such as 'planning mode' or 'building structure', remain somewhat unintelligible. Topographic plans represent the cityscape by using a bird's eye perspective which is beyond the everyday experience of town dwellers. They perceive a plane determined by their field of vision; the small objects at the human scale seem more immediate to them.

People distinguish usually those parts of the buildings which are more important to them, such as the doors, windows, roof and chimney, without paying attention to precise details or to the design as a whole. Many elements appear functionally necessary and therefore are more visible and intelligible to the general audience. Details play a significant role in the appearance of the house since they express the essential stylistic character of the building. In contemporary renovation practices which involve the large-scale transformative restoration of the building, it is difficult to talk of natural changes in the history of a house. Old details are substituted

too often by new ones and the notion of authenticity is rarely valued. The knowledgeable restoration of existing details would provide a basis for the preservation of a more elaborate architectural milieu.

Each place possesses objects of a lesser significance or meaning besides those buildings which dominate a town's skyline; they may be the sculptural figures in the town squares, parks or other public areas. Small-scale architectural objects as 'street furniture' function primarily as design elements in the city space. Signposts help people to orientate, columns displaying advertisements share information about events, and park benches and pavillions are places for rest. Clocks show the time, and lanterns provide light. Children's playgrounds are themselves whole complexes consisting of various small-scale objects. Street furniture in the literal sense of the term can be seen in street cafes – chairs, tables and sunshades. The contemporary cityscape is increasingly dominated by advertising and traffic signs; these are the typical objects, near-identical in all towns.

The phenomenological sense of the city

The visible components of the city reveal beneath their superficies the existence of the invisible: for example, the functioning of a town/city as an everyday living environment, its dominant atmosphere, the values it presents. Light, sounds, voices and the users of the city – its inhabitants – have been named as new components of city-space. Urban environment is transformed by natural and artificial lighting, by the voices of nature and of technology, by the inhabitants' appearance and behaviour. The general impact of those components upon the people who use the space shapes their impressions of the place. A town's atmosphere, created by the integral

concurrence of those elements constituting that environment, plays an important role. It is an integral essence of the place – *genius loci* – and as such can be considered a fourth dimension of any environment. Gaston Bachelard writes that soul is an immortal word, it's a word of breathing, and as such stands in the domain of phenomenology.³

The city/town can be treated as a person whose nature is expressed in her individuality. One of the peculiarities of the specificity of a city environment is its unique milieu. The more people know of a particular city, its architecture and its history, the more interesting and multi-faceted they will find its essence. A transformed notion of the environment, which embraces both material and perceptual spheres, enables a richer understanding of the city milieu. The inhabitants' role in preserving the idiosyncratic character of their native town is grounded on their perceptions and acknowledgments of its values. Since a person can notice only what she knows, explanatory work in the field of urban values contributes to a collective formation of the identity of the inhabitants of the town and, by extension, to the preservation of the unique character of each urban settlement.

Translated by Katrin Kivimaa
Proof-read by Justin Ions

3 G. Bachelard, *Ruumipoeetika*. Tallinn: Vagabund, 1999, p. 13.